

Олексій Мусієздов

**Харківська ідентичність: уявлення про
місто та його історію як чинники
ідентифікації**

есе-urban

Серія он-лайн публікацій Центру міської історії
Центрально-Східної Європи

Серія номер:
5

Львів, жовтень 2009

Перш, ніж говорити власне про предмет дослідження (уявленнях про історію Харкова), варто коротко зупинитися про те, що таке ідентичність, чому вона нам важлива й цікава і яка роль уявлень про історію для існування ідентичності.

Поняттям ідентичності виражають визначеність певного об'єкта. Ця визначеність може бути інтерпретована, як мінімум, у двох смислах. По-перше, визначеність як унікальність, специфічність, як сутнісна несхожість його з іншими об'єктами. А по-друге, навпаки, як подібність до інших об'єктів, що дозволяє віднести його до відомого класу (ідентифікувати).

Ідентифікація як процес "упізнання", віднесення до класу є одним з найважливіших моментів, як функціонування повсякденності (А. Шюц використовує слово "типізація"), так і психологічного механізму сприйняття (єдність почуттєвого й раціонального). Її основою є якісь уже існуючі уявлення, як мінімум, про існуючі класи об'єктів, їхні властивості та ознаки, про співвідношення одне з одним тощо¹. При цьому ідентифікують не тільки зовнішні об'єкти, але й самих себе, а результатом цього саме і є ідентичність (або самоідентичність) – певний образ себе, набір уявлень про себе. І ці уявлення реалізуються в діяльності, що означає відтворення власної унікальності – сприйманої іншими, котрими можуть бути, як звичайні люди, так і дослідники.

Ідентифікувати в обох вищезгаданих змістах – встановлювати відмінності від інших – можна будь-які об'єкти. Приписувати ідентичність як самовизначення – тільки людям (якщо не йдеться про філософські спекуляції). Так, наприклад, цілком можливо визначити специфіку міста на підставі дослідження його інфраструктури, структури виробництва, чисельності й складу жителів, географічного положення тощо. Це буде його ідентифікацією в певнім відношенні, але для соціогуманітарних дисциплін, і соціології, зокрема, цього буде недостатньо, оскільки вивчення соціального світу передбачає також аналіз символічної складової – того, як "чиста об'єктивність" переломлюється у свідомості людей, які, як уже було сказано, на основі власних уявлень творять/відтворюють цю реальність (П. Бергер, Т. Лукман, У. Томас, А. Шюц та ін..).

¹ Мусієздов О. Визначення ситуації в термінах етнодискурсу: спроба інтерпретації випадку // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 336-340.

Якщо застосувати сказане до предмета нашого дослідження, тобто до міста, то ми відштовхуємося від існуючого символічного образу міста: яким він бачиться – його жителям, приїжджим, жителям інших міст і т.д. Хоча цей образ у різних групах, зрозуміло, буде істотно варіюватися, проте, можна говорити про певну його цілісність – про характеристики, більшою чи меншою мірою властиві різним варіаціям. Мабуть, можна назвати цей образ ідентичністю міста. Це саме образ, що дозволяє дане місто ідентифікувати в системі інших міст (тобто "ззовні")².

Під міською ідентичністю будемо розуміти уявлення його жителів про себе як жителів саме цього (свого) міста. Ці уявлення лежать в основі їхньої ідентифікації – того, як вони самі відчувають свою приналежність до певного місця в символічному просторі населених пунктів і регіонів, можливо, до певного співтовариства, що має власні особливості – погляди, мову, спосіб життя тощо, коротше – культуру³.

Інтерпретація себе у певній якості припускає якийсь набір "аргументів", які пояснюють, чому я такий, чим саме я відрізняюся від інших, чому я вважаю так і т.ін. Тобто уявлення про себе (у цьому випадку як про жителя певного міста) складаються в якусь більш-менш упорядковану сукупність – певний "дискурс" (у цьому випадку дискурс "жителя цього міста")⁴. Цей дискурс у тій або іншій формі присутній у кожного, хто визначає себе певним чином. Однак це не виходить, що кожен зможе легко виразити всю систему уявлень, що лежать в основі цієї ідентифікації – по суті, це спеціальне завдання ідеологів. Навпаки, для звичайної людини цей дискурс часто виступає як певне почуття, відчуття, яке важко виразити, і доволі – у вигляді сформульованих тверджень⁵.

² Мусієздов О. Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2008. – Вип.2. - С. 100-109.

³ Мусієздов О. Феномен міської ідентичності в контексті соціологічного аналізу // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник/Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Вип. 9-10: Спец. вид.: Patria/За ред. В. Кравченка. – Харків: ООО «НТМТ», 2008. – С. 115 – 126.

⁴ Мусієздов А. От мифа к дискурсу: к постановке проблемы тематических контекстов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 193 – 199; Мусієздов О. Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2008. – Вип.2. - С. 100-109.

⁵ Бурдые П. Практический смысл. СПб.: Алетейя, 2001 – 562 с.

В основі міської ідентичності (уявлень про себе), відповідно, лежать уявлення про саме місто, оскільки саме специфіка міста в цілому відбивається на специфіці його жителів. Але місто "наочно історичне", тобто як мінімум в архітектурі, у видимих знаках і пам'ятниках, можна простежити історію міста, порівняти її з іншими містами тощо. Тим більше, що, будучи за визначенням "місцем", місто намагається бути таким місцем, у якому, як мінімум, варто біло б побувати. Мова не йде винятково про туристичний аспект, але про необхідність відстоювання власної значимості хоча б "для самого себе" – щоб було, чим пишатися й щоб не було соромно перед іншими. І основу цієї значимості часто шукають саме в історії. Тому саме уявлення про історію міста виявляються настільки важливими для образу міста, що є основою міської ідентичності його жителів.

* * *

Образ Харкова, як і сам Харків, звичайно, не залишався незмінним протягом його історії. Змінювалося місто – змінювалися й уявлення про нього. Розвиток власне міста, його історія – предмет дослідження істориків, наше завдання – спробувати з'ясувати саме його образ, уявлення про те, який він, і те, як ці уявлення змінювалися. У цьому зв'язку, зрозуміло, не обійтися без власне історії, тим більше, що багато представників цієї науки займаються не тільки відшукуванням і доказом невідомих фактів, але і їхнім осмисленням у більше широкому контексті, узагальненням і т.д., і цим матеріалом тут цілком доречно скористатися. Як мінімум, праці істориків дають якусь схему міркувань про предмет – його періодизацію.

Контекстом для розгляду історії міста є урбанізація – становлення міста саме як міста – місця, спосіб життя жителів якого відрізняється від способу життя жителів навколишніх сільських населених пунктів. Відповідно, у міській історії виділяються певні етапи й події, пов'язані із цим процесом.

Так, наприклад, Д. Багалій і Д. Міллер свою працю "Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655 – 1905)"⁶ розділили на дві частини – до XIX століття й XIX століття. Це досить виправдано, з огляду на те, що лише у XIX столітті Харків модернізується, спосіб життя його жителів починає помітно відрізнятися від способу життя жителів сільських. Однак, така межа занадто

⁶ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историч. монография. В 2-х т. - Харьков, 1993.

жорстко задає рамки сприйняття міста, оскільки одні елементи образу Харкова XIX століття виникають набагато раніше, а інші – ближче до кінця сторіччя. У цьому зв'язку вдалою виглядає спроба оперувати не стільки датами, скільки образами й уявленнями як такими. Так, наприклад, В. Маслійчук, посилаючись на відповідні джерела, розглядає Харків XVII – XI ст. як місто спочатку прикордонне ("місто на кордоні"), а потім – як торговельний й освітній центр ("між базаром й університетом")⁷. Власне, тут він багато в чому відштовхується від одного з головних харківських ідеологів свого часу, відомого письменника Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Цікава також ідея Ю. Шевельова (Шереха), про чотири образи Харкова. Перший – це Харків, що є поєднанням патріархального села з елементами міської адміністрації: в'язницею з острогом та «присутственными местами». Другий – Харків капіталістичний, великий промисловий і торговий центр. Третій – Харків столичний, місто українського відродження й символ модернізму. А четвертий – Харків радянського пристосування⁸.

Так чи інакше, тут ми спробуємо простежити еволюцію образів Харкова, користуючись переважно, матеріалами, покликаними ті або інші образи поширювати (або їхньою критикою).

Власне, такі матеріали з'являються лише в XIX столітті, тому судити про те, як бачили себе й своє місто харків'яни в XVII – XVIII століттях навряд чи можливо. Залишається лише здогадуватися про це, згадавши лише про те, що засновано Харків українцями, які рятувалися від війн, що роздирали Україну, і селилися на пустельних землях на границі Московського царства. Отже, перший образ Харкова, який простежується ще у описах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка й пізніших авторів, це – вільне поселення.

За військову службу Московський цар дав місту певні привілеї. Це, а також зменшення оборонного значення міста, призвело до того, що головною рисою Харкова стає торгівля. З XVIII століття в місті існували чотири ярмарки, а товарообіг тільки однієї з них – Хрещенської – в 1800 році склав 10 мільйонів рублів⁹. У роботі "Про Харків і повітові міста Харківської губернії" Г.Ф. Квітка-Основ'яненко після розповіді про заснування Харкова, його географічні особливості, церкви й основні кам'яні будинки, так акцентує увагу на торгівлі:

⁷ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.

⁸ Там само.

⁹ Знакомьтесь — Харьков. Путеводитель. – Харьков: Прапор, 1976. – 135 с.

«Вообще счастливое положение Харькова делает его средоточием торговли полуденных губерний ... Нет места способнее для размены продуктов сих губерний на произведения промышленности внутренних и северных»¹⁰.

Ще більше значення в торговельному відношенні Харків здобуває в другій половині XIX століття. От що пишеться про місто того часу в "Путівнику по Харкову для туристів й екскурсантів" за 1915 рік:

«Торговое значение Харькова обусловило проведение сюда железных дорог, которые превратили его в крупный железнодорожный узел и с своей стороны вызвали приток деловых людей и капиталов – и значение города возросло еще более»¹¹.

В 1912 р. Харків має найбільші доходи серед міст лівобережної України¹², тут зосереджений значний банківський капітал. Так, наприклад, на головній тоді Миколаївській площі (зараз Площа Конституції) практично підряд розташовувалися будинки Комерційного, Азовсько-Донського, Санкт-Петербурзького міжнародного, Волзько-Камського, Торговельного й Земельного банків, а також в іншій частині площі – Товариства взаємного кредиту й Російсько-Азіатського банку.

У XIX столітті Харків стає й індустріальним центром. Підкреслюючи наявність соціальної бази й революційну роль пролетаріату в становленні радянської влади в Харкові, радянська пропаганда всіляко наполягала на тому, що місто кінця XIX – початку XX століття чи був не головним промисловим центром регіону. Однак, незважаючи на те, що в Харкові дійсно була добре розвинена промисловість, він, проте, залишався досить типовим містом Півдня Росії, програючи в індустріальному розвитку, як мінімум, Катеринославу¹³. А в довідниках того років як і раніше відзначається, що Харків - "культурний і торговий центр"¹⁴. Роль промисловості в образі міста вийде на лідируючі позиції пізніше.

¹⁰ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 57.

¹¹ Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. - 3-е изд. - Х., 1915.

¹² Чорний Д. М. Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. –Х.: [Б.в.], 1995.

¹³ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.

¹⁴ Чорний Д. Чи був Харків промисловим центром? (До питання про критерії класифікації міст України початку XX ст.) // Третій міжнародний конгрес українців: 26-29 серпня 1996 р.: історія. -Харків, 1996. - С. 12-15; Чорний Д. М. Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. –Х.: [Б.в.], 1995.

Практично у всіх джерелах йдеться про те, що Харків завжди був культурним центром регіону. Тут у першу чергу мається на увазі розвиток освіти – "ученості". Знаковими подіями для цього образу виступають перенос до Харкова колегіуму (1727) і відкриття Харківського університету (1805). Додамо також творчість Г. Сковороди й Г. Квітки-Основ'яненка як творців образу міста – обоє акцентували увагу на інтерпретації Харкова саме як осередку вченості, міста, яке пізніше стали називати "умственным центром Юга России". Так, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко пише про це:

«Поселянин, прежде всякого ремесла, старается обучить сыновей грамоте, а потом уже избирает для каждого промыслы, по склонностям; достаточнейший же из обывателей почитал бы себе за стыд, если бы из сыновей его не было ни одного грамотного»¹⁵.

Хоча, стало загальним місцем підкреслювати значення для міста Харківського університету, думки про нього досить суперечливі. У той час, коли загальноприйнятою думкою є те, що університет мав великий вплив й авторитет не лише в місті, але й по всій Україні, задовольняючи освітні потреби сотень її жителів, деякі автори (наприклад, студенти університету 1850-х років – П. Вейнберг, Н. Леваковський, 1830-х років – М. Костомаров) відзначають обмеженість, лінь і хабарництво тутешніх викладачів. Сучасні історики затверджують, що університет був досить відірваним від місцевої громади, й у житті міста істотної ролі не грав¹⁶. Харківський університет здобуває істотне значення лише до кінця XI – початку XX століття, коли з розвитком капіталізму виникла потреба не лише в освічених державних службовцях, але у фахівцях у різних галузях. Саме в цей час університет розширюється¹⁷, відкриваються нові навчальні й освітні заклади¹⁸, і отримує новий імпульс до розвитку наука.

Національне питання. Одним з моментів, пов'язаних із з'ясуванням ідентичності Харкова, є питання про те, Харків – українське місто, російське або

¹⁵ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Українці // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – с. 84-85.

¹⁶ Харків кінця XVIII – початку XIX століття у спогадах мандрівників і мемуарах // [Електронний ресурс] <http://www.refine.org.ua/pageid-2443-1.html>; Чорний Д. "Анклави цивілізації" чи "контактні зони": велике місто українсько-російського Порубіжжя // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VIII. – Харків-Київ: Критика, 2006. - С. 69-81.

¹⁷ У 1880 р. побудовано корпус медичного факультету, у 1901 р. – зоологічний корпус, у 1914 – хімічний.

¹⁸ 1885 – Технологічний інститут, 1893 – Комерційне училище, 1910 – Комерційний інститут, 1886 – громадська бібліотека (у майбутньому – бібліотека ім. В.Г. Короленко).

якесь інше. Питання цей також досить неоднозначне: з одного боку, заснували місто українці, а з іншої, у силу необхідності їм довелося певним чином інтегруватися як мінімум в адміністративні структури Московської держави й виражати йому лояльність. Цікавий погляд (почасти іноді висловлюваний і зараз) знаходимо в того ж Г.Ф. Квітка-Основ'яненка, який описує склад Слобідських полків:

«Поселяне сих полков – из украинцев, настоящих поляков и даже чужеземных народов – приняли название казаков; а как первые из них были выходцы из повета Черкасского, староства Чигиринского, во владении польском, то вообще все жители сих слободских полков начали именоваться для отличия от малороссиян, поляков и др., «черкасами», составляли как бы особый народ»¹⁹.

Зазначене питання, втім, не виникало доти, поки в Харкові зберігався традиційний уклад, а з'явилося тоді, коли міський спосіб життя став усе більше відчутний відрізнитися від сільського²⁰. Цілком у руслі інтелектуальних тенденцій тих часів виявилось й протиставлення сільської культури як споконвіку народної й міський як штучної. При цьому з першої зв'язувалася культура українська, а із другою – російська як мінімум за мовою й "міському стилю"²¹. І це, загалом, не дивно, оскільки в Харкові запозичувався спосіб життя російських міст, з їхньою культурою, мовою й т.д. Цікаві слова І. Аксакова: «О малороссийской народности знают здесь менее, чем в Москве. Москву, разумеется, презирают, но с уважением отзываются об Одессе и Петербурге»²².

У той же час Харків у другій половині ХІХ століття став одним із провідних центрів українського руху, який, втім, був саме культурним, але практично не був політичним. А як відзначали навіть самі сучасники, роз'єднаність діячів цього руху не дозволяла створювати більш-менш сильних організацій²³.

¹⁹ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О Харьковке и уездных городах Харьковской губернии // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – с. 32-33.

²⁰ «Сего сословия жители, оставив прежнюю одежду, оставляют и обычаи свои» (Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Украинцы // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – с. 88).

²¹ Цю відмінність можна побачити, наприклад, у відомих п'єсах М. Старицького «За двома зайцями», а у пізнішому («ранньорадянському») варіанті цієї ж теми – М. Куліша «Мина Мазайло» й багатьох інших.

²² Цит. за: Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження історії Слобідської України ХVІІ – ХІХ ст. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – с. 353.

²³ Див: Там само, с. 353.

Проте, місто не було повністю русифіковане. Так, в 1907 році ставиться питання про встановлення пам'ятника Шевченко, в 1906-14 р. активно діють українські кооперативні союзи, в 1913 році проходить виставка української архітектури, виходить україномовна преса. Під час виборів Міських Дум в 1917 році в Харкові 54 з 116 місць отримують українці, у той час як у Києві – 24 з 125²⁴. З огляду на це, можна затверджувати, що українське відродження в Харкові в 1920-і роки, як і, наприклад, стаття Д.И. Багалея 1918 року "Харків яко українське місто" були цілком закономірними.

Столиця. У часи революційних подій Харків стає столицею – Донецько-Криворізької республіки й Радянської України (1917-1918 й 1919 - 1934) . Внаслідок цього в Харкові розміщуються органи республіканської влади, центральні відділення різних організацій. В 1920-і роки місто стає центром українізації²⁵, зокрема українізуються освітні установи, виходить україномовна преса. Для нинішнього образу міста того часу істотною роль грає розвиток українського театру²⁶. Однак, більш ніж театр, зазначений період відомий модернізмом в архітектурі й, особливо, – промисловим розвитком Харкова.

Втіленням модернізму став побудований для потреб центрального керівництва Будинок Державної промисловості – Держпром (Госпром). Це був перший радянський хмарочос, побудований з монолітного залізобетону. Масштабність будинку пояснює наявність різних легенд, пов'язаних з його архітектурою. Так, наприклад, існують легенди, що за задумом архітекторів Держпром повинен бути схожий то на Крейсер "Аврора", те на танк. Є думка, що перепади висот різних частин будинку втілюють у собі висоту перших нот "Інтернаціоналу". Не випадково будинок Держпрому став одним з головних символів Харкова, хоча, зрозуміло, це далеко не єдиний пам'ятник конструктивізму, незважаючи на те, що багато які з них були зруйновані під час війни або перебудовані.

²⁴ Чорний Д. М. Харків початку ХХ ст.: історія міста, долі людей. –Х.: [Б.в.], 1995. – с.59.

²⁵ Яка проводилася для того, щоби підкреслити й скріпити зв'язок радянської революції з Україною.

²⁶ З театрів діяли: Харківський Театр Юного Глядача (заснований 1920), Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка (1923 — 26, згодом переведений до Києва), Харківський Держ. Укр. Акад. Театр Опер та Балету (українізований 1925), перенесений з Києва «Березіль» (1926 — 33), Харківський Червонозаводський Держ. Укр. Драм. Театр (1927 — 33), рос. Драматичний театр (1933); на противагу «Березолеві» засновано колами Всеукр. Спілки Пролет. Письм. Харківський Держ. Театр Революції під керівництвом М. Терещенка, що протривав у 1931 — 37 рр. У 1940 в Х. було 14 театрів, у тому ч. кілька аматорських (Історія Харкова // [Електронний ресурс] http://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Харкова).

Після того, як при ритті одного з котлованів Держпрому були знайдені кості мамонта В. Маяковський написав про Харків:

«Там, где вороны бились, над падалью каркав,
в полотно железных дорог забинтованный,
столицей гудит украинский Харьков,
живой, трудовой, железобетонный»

Разом з Держпромом була побудована площа ім. Ф.Є. Держинського (тепер – Свободи) – один з найбільших майданів у світі. За різними підрахунками він є 2, 4, 7, 8 у світі за площею. Харків'яни вважають її 2-ю у світі й найбільшій площею в Європі.

Мабуть, головним маркером міста в радянський час була його промислова міць, яка багато в чому сформувалася саме в часи "першої столиці". У цей період відбувається модернізація існуючих і будівництво нових заводів. В 1940 році в Харкові діяло 1200 підприємств, на яких трудилися 300 000 чоловік²⁷. За своїм економічним розвитком місто стало третім після Москви й Ленінграда індустріальним центром СРСР. Машинобудування Харкова до Великої Вітчизняної війни давало близько 40 % продукції всієї машинобудівної промисловості України й до 5 % – СРСР²⁸.

Образ промислового міста всіляко підтримувався радянською ідеологією²⁹, що не дивно, з огляду на ту роль, яка відводилася промисловим робітникам у побудові комунізму. Значення робітничого класу, а значить і промисловості, підкреслювалося й для історії набагато більше ранньої. Так, у Путівнику по Харкову 1927 року відзначається (йдеться про початковий етап розвитку міста):

«Поруч із військовою службою мешканці займалися хліборобством і промисловістю (тут і ділі підкреслено мною – О.М.). Разом з розвитком промисловості і ремісництва розвивалася й торгівля... З 70 рр. XVIII ст. з розвитком ... промисловості на півдні України, Харків стає центром великих

²⁷ История Харькова // [Електроний ресурс] http://www.tetra.kharkov.ua/pages/istorija_harkova.html

²⁸ История Харькова // [Електроний ресурс] http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Харькова

²⁹ «В свідомості харків'янина кінця XX ст. міцно тримається досить безбарвний і невизначений стереотип: рідне місто завжди було великим (або одним з найбільших) промисловим центром України. Велика, переважно важка промисловість обумовлювала економічне, а робітничий клас – соціальне обличчя міста» (Чорний Д. М. Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. –Х.: [Б.в.], 1995 – с. 13).

торгових операцій, а з проведенням залізниці у ті-ж часи стає узлом великого на ті часи транспортного, товарного руху»³⁰.

Як би те не було, якщо з перекладом столиці в Київ Харків щось і втрачає, то його промислова міць залишається при ньому й визначає його образ на багато років уперед.

Велика Вітчизняна війна. Для харків'ян важливим маркером міста є його окупація під час Великої Вітчизняної війни, і його звільнення й наступне відновлення. Під час війни Харків був серйозно зруйнований³¹, а тому відновлення міста тривало до середини 1960-х років, що не могло не відкласти відбиток на уявлення про місто й на сприйняття подій того часу, у тому числі представниками більше молодих, післявоєнних поколінь. Будучи найбільшим містом, яке побувало в окупації, Харків зазнав величезні втрат – як під час самої окупації³², так й у зв'язку зі звільненням міста. Остаточно звільнено Харків у серпні 1943 року, що стало фінальною частиною Курської битви, але до цього було чотири битви за місто, а в лютому 1943 року Харків було звільнено, але знову залишено. Вважається, що за час його дворазової окупації СРСР і Німеччина втратили більше людей, ніж будь де в історії Другої світової, включаючи Сталінград, а Харків не став містом-героєм лише тому, що Сталін вважав ганьбою для Червоної армії звільнення Харкова лише із третьої спроби³³.

Ціла низка подій формують сприйняття військового й післявоєнного часу. Це й місця знищення фашистами тисяч людей, і голод 1942 року, і перший вибух радіокерованої міни, і перший у світовій історії відкритий судовий процес над військовими злочинцями. Вважається, що автомобіля-душогубки ("газвагени") були використані нацистами вперше саме у Харкові³⁴. Не дивно, що націоналісти,

³⁰ Провідник по Харкову. – Х., 1927. – с. 24.

³¹ Він став найбільш зруйнованим містом серед усіх великих міст СРСР після Сталінграду.

³² Постійне населення міста зменшилося мінімум на 700 тисяч чоловік. З біженцями – більше, ніж на мільйон. До серпня 1943 р. населення Харкова складало усього біля 190 тисяч чоловік. Було повністю знищено єврейське населення Харкова, що потрапило в окупацію; до війни воно складало 19,6 % населення міста (Немецкая оккупация Харькова // [Електронний ресурс] http://ru.wikipedia.org/wiki/Немецкая_оккупация_Харькова).

³³ История Харькова // [Електронний ресурс] http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Харькова

³⁴ «По внешнему виду походил на обычную тюремную машину, но ее кузов закрывался герметически и выхлопные газы от мотора по специальной трубке направлялись в кузов, в котором помещалось до сорока пяти человек. Люди погибали за 20 минут. Они задыхались от выхлопных газов, их тела сжигали в заброшенных зданиях» (Пасюта А. Нюрнбергский процесс репетировали в Харькове // [Електронний ресурс] <http://www.holocf.ru/facts/674>). За деякими даними у душогубках загинуло 30 000 чоловік мирного населення [Там само].

які співробітничали з фашистами, не мали підтримки населення, а 23 серпня – день звільнення Харкова – найголовніша дата в історії міста.

Післявоєнний час. Післявоєнний розвиток міста нерозривно був пов'язаним із будівництвом. Іде не лише відновлення зруйнованого, але й активне будівництво нових міських вулиць, кварталів, районів. Саме на це звертають увагу путівники по Харкову: "Баштовий кран став емблемою міста"³⁵. Великим будівництвом місто з'являється протягом всієї своєї післявоєнної історії.

Безпосередньо після війни в першу чергу відновлюється промисловість Харкова. Однак тепер образ індустріального міста доповнюється характеристиками великого культурного – у першу чергу наукового й освітнього – центру. У книгах про Харків середини 1960-х він характеризується як "один з найбільших промислових і культурних центрів країни"³⁶. Промисловість як і раніше залишається центральним елементом образу міста, але істотну роль грають також науково-дослідні й навчальні заклади.

Власне, масштабний розвиток науки в Харкові відбувався ще до війни – тут було 37 вузів й 40 технікумів, 70 науково-дослідних організацій. Так, наприклад, уперше в Радянському Союзі в Харкові в 1932 році було розщеплене ядро атома (літію) – відбулося це у відкритому тут в 1928 році Українському фізико-технічному інституті (УФТИ), де в різний час працювали Л. Ландау, І. Курчатов, А. Вальтер, А. Ахієзер й ін. В 1935 році академіком Сергієм Вавиловим було висловлене думка про те, що вчені інституту роблять більше чверті всієї фізики в СРСР, а деякі називають Харків столицею української фізики.

Після війни кількість закладів скоротилося, але розмах їхньої діяльності постійно збільшується. Так, якщо в 1964 році – у Харкові діють 21 вуз, 40 технікумів, 57 НДІ, то в 1980-і роки в місті було зосереджено близько 200 науково-дослідних і проектних інститутів, у харківських вузах училися близько 300 тисяч студентів. Інакше кажучи, серед працездатного населення кожен третій харків'янин був задіяний у науці або освіті³⁷. До 1982 року в Харкові трудиться кожен сьомий учений України й перебуває кожна п'ята наукова установа – це більше 500 докторів й 4500 кандидатів наук, а Харків характеризується як "один з найбільших промислових, культурних і наукових міст СРСР" [16, з 2-3]. Такий розвиток не дивний, з огляду на темпи "науково-технічної революції". У цих умовах харківська

³⁵ Дьяченко Н.Т. Улицы и площади Харькова (Из истории города) – Харьков: прапор, 1966. –с. 17.

³⁶ Там само.

³⁷Благонравин М. Информационный город // [Електронний ресурс] <http://www.expert.ua/articles/25/0/1704/>

промисловість усе більше стає високотехнологічною, зокрема мова йде про складне машинобудування, електроніку, авіацію, космічних технологіях тощо. Природно, більша частина виробництва орієнтована на потреби військово-промислового комплексу.

Не відстає від науки й розвиток освіти. Так, в 1964/65 році в Харкові навчалоя більше 150 тис. студентів – "значно більше, ніж у всій капіталістичній Англії"³⁸. У путівнику по Харкову 1982 року в короткій характеристиці міста після згадування про промисловий розвиток і науково-дослідну діяльність (і перед абзацом про те, що "Харків – театральне місто") читаємо:

«Еще одна особенность Харькова в том, что это город молодости, город вузов, готовящих специалистов разных отраслей знаний и искусства – инженеров многих профилей, врачей, педагогов, строителей, музыкантов, художников, артистов»³⁹.

Аж до початку 1990-х років зберігався образ Харкова як великого промислового й культурного – у першу чергу наукового й освітнього – центру не тільки України, але всього Радянського Союзу. Як ми вже відзначали, місто було третім за обсягом індустріальним, науковим і транспортним центром СРСР після Москви й Ленінграду.

Часи незалежності. Оскільки розпад СРСР був пов'язаний із занепадом військово-промислового комплексу, Харків за роки незалежності багато чого втратив – припинили існування деякі заводи, дійшли до занепаду наукові установи. Люди змушені були пристосовуватися до реалій нового часу, і на провідне місце вийшла торгівля. З одного боку, ця сфера діяльності багатьох забезпечила роботою, але з іншою, – торгівля однозначно сприймалася як менш престижне заняття для інженерів, службовців і висококваліфікованих робітників харківських підприємств.

Менш сумною виявилася ситуація з вищою освітою. Її цінність як високої професійної компетенції, зрозуміло, була підірвана, але як ресурсу для підвищення соціального статусу постраждала ненабагато – попит на вищу освіту залишався значним (хоча і явно непропорційним). У той же час самі вузи, незважаючи на важкі економічні часи й труднощі з фінансуванням, але завдяки можливості готувати студентів на платній основі, змогли цей попит

³⁸ Дьяченко Н.Т. Улицы и площади Харькова (Из истории города) – Харьков: прапор, 1966. – с. 16.

³⁹ Андреева Г.К., Олейник В.В. Знакомьтесь: Харьков. Путеводитель. – 3-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Прапор, 1982. – с. 6.

задовольнити. Тому зараз Харків дійсно є потужним освітнім центром – тут навчаються близько 250 тис. студентів.

Незважаючи на зміни, що відбулися за останні 20 років, у сучасному путівнику по Харкову відзначаються ті ж складові образи міста, що й у радянський час – промисловість (особливо високотехнологічна) та наука. При цьому підкреслюється те, що "наявність потужного промислового комплексу, наукового потенціалу й кваліфікованих кадрів" не тільки дозволило перебороти труднощі, але й створило необхідні умови для розвитку⁴⁰.

* * *

Ці історичні образи Харкова можна порівняти із тим, як сприймається місто зараз. Оскільки окрім з'ясування сприйняття міста звичайними його жителями ми намагалися порівняти це сприйняття з «офіційною ідеологією», то маємо цю «офіційну ідеологію» також з'ясувати. Під офіційною ідеологією в даному випадку ми розуміємо не той образ міста, який нав'язується власне владою міста, а той образ, який є широко представленим у ЗМІ (хоча у випадку Харкова суттєвих розбіжностей тут немає).

Дослідження власне ЗМІ є окремою темою, і не входило до наших завдань. Тож ми вирішили обмежитися дослідженням образу Харкова і харківської історії, які представлені у Інтернеті⁴¹. Звичайно, охопити увесь масив відповідної інформації було неможливо, тому Інтернет-сайти для аналізу було відібрано за такою логікою.

1. Той, хто забажає дізнатися про Харків та про його історію в Інтернеті, скоріш за все, скористається послугами пошукових систем.
2. Найбільш поширеними в україномовному та російськомовному секторі Інтернету є пошукові системи Google, Yandex та Rambler.
3. Як, доводять дослідження, 95% аудиторії продивляються максимум перші 30 сайтів зі списку пошукової видачі.
4. За результатами пошуку на запити «Харків», «історія Харкова», «Харьков», «история Харькова» у згаданих пошукових системах було сформовано список сайтів.

⁴⁰ Харьков: Путеводитель. – 2-е изд. – Харьков: Золотые страницы, 2008. – 144 с.

⁴¹ Мусієздов А. Историческая идентичность Харькова в Интернет-репрезентациях // Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2009. - № 844. - С. 218 – 224.

5. З цього списку були вилучені сайти рекламно-комерційного характеру, окремих підприємств та установ тощо (22 сайти).
6. З них релевантну інформацію містили 7 сайтів.

Тож саме ці сайти репрезентують образ Харкова в Інтернеті, а їхні автори є справді успішними ідеологами, оскільки про Харків дізнаються саме з їхніх ресурсів. Кінцевий список виглядає так:

- <http://www.wikipedia.org/> – Інтернет-енциклопедія
- <http://www.kharkov.ua/> – Інформація, новини
- <http://www.all.kharkov.ua/> – Весь Харків – міський інформаційний портал
- <http://www.tvoj.kharkov.ua/> – Інформація, новини
- <http://www.citynet.kharkov.ua/> – Офіційний сайт Харківського міського інформаційного центру (при міськраді)
- <http://www.kharkov.com/> – Інформація, новини, реклама
- <http://raix.kharkov.ua/> – Інформація, новини

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що в Інтернет-репрезентаціях існують дві історичні версії.

Менш поширеною (власне, їй присвячено лише один сайт) є «українська» версія, у якій підкреслюється «українське життя» міста – заснування та розвиток Харкова, зміни адміністративного статусу по відношенню до Російської імперії, роль міста у розвитку української культури та «української» громадської діяльності. Цікаво, що важливим елементом цього дискурсу є період існування міста як столиці Радянської України – це пояснюється тим, що цей період відкрив можливості для українізації та українського національно-культурного відродження взагалі, у той час, коли решта радянської історії трактується як історія русифікації.

Більш поширеною є російськомовна «радянська» версія, яку можна вважати основною для опису харківської ідентичності. У ній підкреслюється, що Харків є крупним промисловим (найбільший центр машинобудування), науковим (столиця української фізики), освітнім та торговим центром. Його історична ідентичність описується, відповідно тими часами, коли Харків набуває своєї специфіки. Це (меншою мірою) період XIX – початку XX століття (Харківський університет, розвиток капіталізму) та (більшою мірою) радянський період – часи,

коли відбувається найбільший промисловий та науковий розвиток. При описанні заснування міста підкреслюється не його «українські корені», а його статус як поселення вільних людей, яке знаходиться у вигідному з точки зору торгівельних сполучень географічного положення.

Оскільки ключовою для Харкова є радянська історія, головні події, що становлять славу міста, відносяться саме до неї – зокрема, звільнення міста від німецько-фашистських загарбників, масштаби післявоєнної відбудови Харкова тощо. Логічною виглядають порівняння Харкова з Москвою та Ленінградом, а також незадоволення підривом промислової могутності міста за часи незалежності.

Різноманіття діяльності у місті дає підстави розглядати харків'ян як людей заповзятливих і різнобічних, що володіють серйозним інтелектуальним потенціалом, які звикли розраховувати на власні сили.

* * *

Отже, як бачать Харків і самих себе місцеві жителі?

З одного боку, цілком логічно було б з питанням про специфіку Харкова звернутися до корінних харків'ян як «носіїв» ідентичності. Але, з іншого, видається доречним думати, що від них ця специфіка як раз і «вислизає», поступаючись місцем природному в подібних випадках «патріотизму». Тому було вирішено питання про специфіку Харкова й харків'ян адресувати спочатку тим, хто, по-перше, не є корінним харків'янином, а приїхав сюди в досить свідомому віці (як мінімум після школи), а по-друге, прожив у Харкові достатній час (більше 20 років), щоб уважати себе харків'янином^{42,43}.

⁴² Мусієздов О. Набута ідентичність: Чинники сприйняття міської ідентичності // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 457 – 462.

⁴³ Метод збору інформації – неформалізоване (лейтмотивне) інтерв'ю (у двох випадках – біографічне інтерв'ю). Опитано 24 особи. З них осіб, які народилися у Харкові – 19, осіб, які приїхали до Харкова – 5; з вищою освітою – 11, без вищої освіти – 13; чоловіків – 10, жінок – 14; вік – від 23 до 70 років. Статистичного обґрунтування вибірка не мала, але головними критеріями для відбору респондентів були вік, освіта та чи є Харків місцем народження, чи ні – за цими критеріями ми намагалися відобразити різні можливі позиції (у цьому сенсі вибірку можна вважати квотною).

Гайд інтерв'ю містив такі запитання:

Яким був Харків у вашому дитинстві?

Чи розповідали вам батьки (або вчителі) про Харків? Що саме?

Де в дитинстві ви полюбили гуляти в Харкові? Чому?

(Для тих, хто приїхав замість цих ставилися запитання:

Що ви знали про Харків до того, як приїхали сюди? Звідки?

Чому ви приїхали до Харкова?

Взагалі Харків'ян та їхню специфіку респонденти характеризують по-різному. З одного боку, є думка про те, що вони не відрізняються від жителів Росії та Лівобережної України. З іншого – підкреслюються такі відмінності:

«От небольших городов Харьков отличается тем, что там все свои, а здесь люди из разных мест. Харьковчане – что-то среднее между москвичами и ленинградцами: москвичи слишком суматошные, ленинградцы – спокойные, воспитанные. Харьков – не слишком воспитанные, но и не слишком «заклопотанные». Потому, что город меньше, с работы едут не два часа, как в Москве иногда, а минут 40, значит, времени больше, в том числе, чтобы поговорить, например».

«По сравнению с Донецком и Херсоном более интеллигентный, выше его развитие. В сравнении со Львовом – у львовян свой шарм, западный оттенок, здесь своя простота, своя прямолинейность, люди «себе на уме». Человеческая природа Харькова размыта. Это «себе на уме» уменьшает социальную активность – на западе люди более социально активны. Может быть, здесь люди не хотят, чтобы их будоражили, хотят спокойствия, уравнивания. А может быть, они интеллектуально более развиты, что эти проблемы их не волнуют, они знают, что это все ерунда, что это все пройдет. Это отражает характер города. В Харькове люди более равнодушные, в себе, для себя, «моя хата с краю»... Одесситы более изощренно ругаются на базаре. Харьковчане за словом в карман не лезут, но всегда знают, где остановиться, чтобы лишнего не сказать и не сделать...»

Які були ваші перші враження від міста?

Є чи у вас у місті улюблені місця? Які? Чому?

Кожна людина по-своєму сприймає різні місця. Як би ви могли описати "свій" Харків? Який він?

Чим, на ваш погляд, Харків відрізняється від інших міст?

Чим відрізняється життя в Харкові?

Ви можете назвати себе Харків'янином?

Чи відрізняються харків'яни від жителів інших міст? Чим вони відрізняються? Чим відрізнялися раніше? Якщо так, то як і чому вони змінилися?

Чи можете ви відрізнити харків'янина від жителя іншого міста? За якими ознаками?

Від кого (жителів інших міст, місцевостей, країн) харків'яни найбільше відрізняються? З ким найбільш схожі? Чому? Чим обумовлені ці відмінності?

Яку роль у цьому грає те, що Харків межує із Росією?

Буваючи в інших містах (місцях), ви відчуваєте, що ви - харків'янин? У яких ситуаціях ви відчуваєте себе харків'янином?

Ви частіше відчуваєте гордість або сором із цього приводу? Яке це має значення для вас? Наскільки вам важливо бути харків'янином?

Що значить - бути харків'янином?

Що б ви могли розповісти приїжджим про харків'ян і про Харків? На що звернули б увагу, розповідаючи про місто, про людей?

Які історичні епохи або події найбільшою мірою вплинули на те, що Харків і харків'яни такі, які вони є? (Який період історії міста/регіону в найбільшій мері позначився на специфіці сучасного Харкова і його жителів?)

Чи є у місті якісь символи, які нагадують про специфіку Харкова / про те, що ви харків'янин?

Чи святкуєте ви міські свята? Які саме? Чому?

«Старые» харьковчане – настойчивые, наглые, хамовитые немного, особенно русские. Примесь еврейства есть – «хитро-мудрые».

«Не знаю, но, возможно, в языке есть отличия. В сравнении с Москвой, Киевом – провинциальность. В больших городах много информации, большая культурная жизнь. У нас грязно по сравнению с Москвой, старые, грязные трамваи – и это никого не возмущает. Может быть, у нас занижены какие-то требования – привыкли к среде обитания».

Цікаві й інтерпретації того, чим обумовлені ці особливості:

«На Западной Украине есть, что терять (свои «морги поля», которые люди ценят). На Востоке большие просторы, гигантомания, можно что-то потерять – не страшно, люди больше космополиты. Харьков «расхрыстанный» город, но человек старается закрепиться в той ячейке, в том месте, где он хочет».

«Характер россиян намного более наглый, «разухабистый», неуравновешенный – это накладывается на спокойный и уравновешенный характер украинцев».

Загалом, відповіді дуже відрізняються залежно від «біографічних особливостей» респондентів.

Так, людину, що приїхала із невеликого міста, Харків вражає своїми масштабами, а для іншої людини Харків – звичайне велике радянське місто.

Для росіянина, що народився у Росії, Харків «с сожалением» українське місто, а україномовного українця обурює зневажливе ставлення до української мови.

Будівельник звертає увагу на архітектуру міста, музикант говорить про культурне життя, фізик розглядає місто з точки зору можливостей самореалізації у науково-технічній сфері, а журналіст розповідає про історію, людей та аналізує причини стану речей, що існує.

Спільним для них є сприйняття Харкова крізь призму власної професії, яка є важливою для самореалізації. Від цього й залежить їхня оцінка Харкова, як у минулому, так і зараз. З огляду на втрату цих можливостей, не дивно, що найбільш важливим періодом історії Харкова визнається радянська епоха, а саме – розвиток науки та промисловості.

Вызывает гордость «славная история ХФТИ, уникальная промышленная продукция, по крайней мере, раньше, до развала СССР, Турбоатом, Малышева, электронные заводы – Коммунар, 67-й, который выпускал продукцию для космической техники, авиационный – авиацию выпускает только пять стран в

мире, в том числе Харьков. Но после развала Союза наука стала плохо финансироваться. В последнее время развивается торговля, в частности Барабашова».

«Для города значимо открытие университета, «Первая столица», студенческая жизнь, научная жизнь».

«Во-первых, «Первая столица» – это многое значило, наверное, для этих людей. Во-вторых, 1950-60-70-е годы – ренессанс Харькова и Харьковщины: восстановление и развитие заводов, НИИ и т.д., ценных для всего СССР, метро».

«Во-первых, становление города, революционные события. Люди стали современно жить. Но поуничтожали культовые сооружения старые. Во вторую очередь – Отечественная война».

Отже, аналіз наведених інтерв'ю дає змогу стверджувати, що історично Харків видається саме радянським містом. Чи так само вважають корінні харків'яни?

* * *

Здебільшого так. Серед історичних періодів справді головна роль відводиться радянській добі – часи Першої столиці, промисловий розвиток, післявоєнна відбудова, розвиток науки тощо:

«Вообще мы люди советского периода».

«Советский период, когда урбанизация».

«Времена расцвета – это эпоха 60-х прошлого века... Вот тогда люди было тотально, поголовно охвачены идеей реализации лучшего в своей жизни. Они свято верили в светлое будущее. Конечно, никто не верил, что мы построим коммунизм. Но то, что цены снижали, мы знали. Поэтому все работали на конечный результат. И это время оказало большое влияние на формирование харьковского характера»

Але доволі чіткою є думка про існування й інших важливих чинників. По-перше, це перебудова й розпад СРСР, які, звичайно, позначилися на Харкові, а по-друге, це заснування міста на перетині торгівельних та транспортних шляхів.

«Время Екатерины – «быть этому городу торговым»

«Пути с юга на север, как и сейчас есть железнодорожный узел, когда ранее все поезда из Крыма и Кавказа на Москву и Ленинград шли через Харьков»

«Исторически когда это сложилось? При становлении, при основании города как такового – он и основывался больше как торговый город. Поэтому у нас и менталитет торговцев больше, торгашей»

Ці історичні періоди позначилися на специфіці Харкова, яку респонденти описують так:

«Он находится на пересечении транспортных маршрутов. Харьков по сути своей город-базар. Этот город достаточно уникален: он и торговый город, и научный центр, и промышленный центр. И вот эта смесь такая получилась, что разные слои есть».

«Харьков – это город знаний, я бы сказал. Если сегодня, не скажешь, как раньше – это город промышленный, так как много заводов, сегодня Харьков – это город бутиков и супермаркетов... Харьков считался самым умным или даже заумным городом, поскольку здесь на каждого жителя приходится очень большое число учебных заведений. По-моему, только Киев может сравняться с нами по этому показателю».

«Харьков – город знаний, молодежи, музыкальный город (много групп, с музыкой всегда все было в порядке). В плане работы не могу сказать, что Харьков промышленный город, так как все это в упадке. Город культуры»

«Мы славимся еще институтами, ХТЗ и Малышева, и Авиазавод».

«Не только индустриальный город, как например, Донецк, Луганск, Днепропетровск, но Харьков еще считался городом науки, ученых, интеллигенции».

Національно-культурну специфіку пов'язують із близькістю з Росією, однак її вплив аж ніяк не є визначальним для харківської ідентичності і назвати Харків російським містом не можна, це місто космополітичне, для якого «національне питання» як таке видається штучним.

«Харьков русско-украинский город, но очень сильно смешаны с Россией, национализма мало очень, славяне»

«Я не сильно ощущаю патриотизм к Украине, потому что пытаются навязывать. Россия тоже не сильно близка»

«Харьков все таки город достаточно космополитический. В Харькове, говорят, что за всю историю, не было еврейских погромов».

«В Харькове много национальностей. Рядом Россия, рядом Донбасс, который вообще отстойник, куда засылали всех амнистированных, они там и поседали».

Більш того, інколи підкреслюється цілковита унікальність харків'ян.

«Харьковчане – это отдельная национальность. Это особый сплав интеллекта, юмора, разностороннее развитие, театральность, много разных национальностей. За рубежом быстрее находили общий язык с харьковчанами,

чем москвичи с москвичами и т.д. Может, участие друг в друге. Это особая порода людей».

Характеристики відмінностей харків'ян доволі суперечливі. Так, з одного боку, існує думка про наглисть харків'ян, яка упізнається навіть за стилем керування автомобілем, певні «столичні манери», відчуття власної переваги, а з іншого – про відсутність столичної зверхності, душевність, доброзичливість. Життя у Харкові насичене й динамічне, але з іншого боку, спокійніше, ніж у Москві, наприклад, відрізняється прагматичністю.

«Жизнь в Харькове очень отличается своей интенсивностью, напряженностью. В Харькове сосредоточены лучшие силы: лучшие умы, лучшие производительные силы, лучшие предпринимательские силы. Это очень бурлящий город, кипящий, это город страстей в различных направлениях».

«Нет метушни. Несмотря на то, что Харьков – город областной, бывшая первая столица, но мы если торопимся, то не торопимся бессмысленно, если есть возможность отдохнуть и пойти спокойно, мы пойдем спокойно».

Головним маркером харків'ян є мова. Харків – російськомовне місто, і тим відрізняється від міст україномовних, зокрема західноукраїнських. Але це не є підставою пов'язувати його з Росією. Навпаки, харків'яни відзначають, що попри певні мовні особливості (м'яке Г, «шо», специфічні слова), російська мова Харкова ближче до літературного канону, ніж мова москвичів, наприклад. Російськомовність Харкова не сприймається як результат русифікації – за радянських часів тут існувало достатньо українських шкіл, і багато з респондентів вчився саме у них. Російська мова від часів заснування міста справді стала «мовою міжнаціонального спілкування», а боротьба за те, щоби змінити ситуацію сприймається як щось неприродне й нав'язане згори.

* * *

Пострадянський образ Харкова: у пошуках ідентичності. Яким виглядає Харків, його жителі, його історія зараз? Чим пояснюють специфіку міста – те, який він? Відповіді на ці питання важливі не лише самі по собі, але й тому, що це, по суті, самоописи харків'ян – уявлення, які, будучи втіленими у поведінці, відтворюють міську специфіку й у майбутньому.

Занепад науки й промисловості – головних складових образу міста, дурні спроби насильницької українізації й часто не менш дурні спроби протидії їй, несподіване прикордонне становище Харкова, політичні баталії тощо – все це підсилило проблематичність харківської ідентичності. Тому цілком зрозумілими виявляються її пошуки, про результати яких варто сказати кілька слів.

Цілком передбачувано образ Харкова як промислового центру зазнає змін. Незважаючи на те, що скорочення промисловості призвело до перетікання робітників в інші сфери зайнятості, високотехнологічна продукція низки харківських підприємств як і раніше, хоча й не постійно, знаходить для себе покупця. Тому не можна сказати, що "промислові риси" зникли з образу сучасного Харкова. З відходом радянської ідеології, що підкреслює їх, вони явно відійшли на інший план не тільки у зв'язку із ситуацією із промисловістю, але й тому, що самі ідеологи – це "за визначенням" у першу чергу люди інтелектуальної праці, а не робітничих професій. Вони будують свою ідеологію, найчастіше трохи зверхньо дивлячись на робітничий клас, який, як і раніше складає більшість міських жителів. Та й промислові робітники високотехнологічних харківських підприємств відрізняються від промислових робітників, наприклад, шахтарських або металургійних регіонів.

Останнім часом одним з важливих елементів образу міста знову стала торгівля. Так, наприклад, харківський ринок Барабашово чи вважається не найбільшим у Східній Європі. За іронією долі свою назва він отримав від станції метро, що носить ім'я видатного радянського астронома – академіка Миколи Павловича Барабашова, поруч із якою він розташований. Тобто, як бачимо, образ Харкова наукового позначився на образі Харкова торговельного.

Нинішній високий рівень розвитку торгівлі в місті всі частіше пояснюється не стільки недавньою необхідністю для населення виживати, скільки історичною традицією. Мабуть, багато хто погодився б з думкою про те, що "історично в Харкові були сильні традиції купецтва, і десятиліття радянської влади не змогли витравити в городянах комерційну жилку"⁴⁴. Ця думка зміцнюється ще й тим, що сучасні харківські виробники в рекламних цілях підкреслюють дореволюційну традицію своїх підприємств, тим самим, акцентувати увагу на капіталістичному й торговельному образі міста.

⁴⁴Благодравин М. Информационный город // [Електронний ресурс] <http://www.expert.ua/articles/25/0/1704/>

Нинішній торговельний й – ширше – підприємницький потенціал міста багато хто схильний обґрунтовувати, як це ні парадоксально, спадщиною радянського часу – наявністю великої кількості людей з вищою освітою, представників науки, молоді – тобто тих, хто до певної міри, як вважається, є "схильним" до інновацій. Взагалі ж, саме цей елемент образу міста – "розумний" Харків, інформаційне місто, інтелектуальний центр, місто високих технологій – всі частіше ставиться на перше місце в пошуках міської ідентичності. Саме із цими рисами харків'яни, що втратили свою "наукову гордість", часто схильні асоціювати себе в першу чергу. Тим більше, що велика кількість студентів, у тому числі приїжджих, не дає забути про це.

Мабуть, одним з головних елементів семантики нинішнього образу Харкова є образ "Першої столиці". Можна було б припустити, що цей маркер як до Золотому віку відсилає до того історичного періоду, коли Харків дійсно був столицею України, але це не так. Принаймні, засновник відеоканалу й автор книги, що мають назву "Перша столиця", історик і депутат міської ради К. Кеворкян, зовсім не ідеалізує той час, а просто намагається – можливо, активніше інших – підкреслити значимість міста. Як і в інших авторів, у його матеріалах постійно звучать фрази про те, що "саме тут народилися/жили/починали...", "той самий, котрий згодом...", "відомий далеко за межами...", "найбільший", "уперше" і т.д.⁴⁵ І хоча його версія історії міста іноді викликає сумнів й іронію інших істориків, на наш погляд, можна стверджувати, що багато в чому завдяки (медіа) активності цього автора цей бренд закріпився у свідомості харків'ян.

Як ми вже відзначали, Харків завжди порівнював себе з Москвою й Ленінградом (Петербургом), а не з Києвом, нинішня першість якого у світлі історії XIX-XX століть – найбільш значимих для образу Харкова – може навіть викликати певний подив. Ще в XIX столітті Г.Ф. Квітка-Основ'яненко писав про Харків: "...Столиця, право, столица!..", маючи на увазі порівняння аж ніяк не з Києвом⁴⁶.

Образ Харкова як "Першої столиці" у нинішній час може трактуватися як спроба компенсувати те, що було втрачено після розпаду СРСР – статус міста як значимого наукового й промислового центра Союзного значення. І саме це, на

⁴⁵ Кеворкян К. Первая столица. – Харьков: Фолио, 2007. – 414 с.

⁴⁶ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Основание Харькова. Старинное предание // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1981. – с. 369.

наш погляд, чи є не основною передумовою харківської ідентичності. У цьому сенсі Харків – радянське місто.

Часто доводиться чути про те, що Харків – не історичне місто в тому розумінні, що в нього немає великого числа відомих історичних пам'яток. Можна було б додати, що Харків – модерне місто, він належить сучасності, а не традиції. Практично протягом всієї своєї історії – тієї, котра дійсно актуальна з погляду міської ідентичності зараз – у зв'язку з інтенсивним розвитком Харків ріс за рахунок приїжджих, що поповнюють основні сфери діяльності – торгівлю, промисловість, освіту. Тому специфіка міста визначається частіше в термінах зайнятості й професійної діяльності, ніж у термінах національно-культурної приналежності. Люди приїжджали в Харків для того, щоб тут працювати, учитися, самореалізовуватися в ("модерній") діяльності, а не у плеканні своїх етнічних коренів – це просто було (і багато в чому залишається) не актуальним.

Більше того, ризикну висловити припущення, що "національно-етнічний дискурс" певною мірою несе в собі загрозу харківської ідентичності. Це пов'язано з тим, що в його основі лежать постійні апеляції до традиційного суспільства й способу життя, які навмисно чи ні виявляються протипоставленими тій епосі, що є для Харкова принципово важливою. Провокування національно-етнічної тематики й домодерної традиції в цьому випадку ставить під сумнів промислову, наукову, культурну значимість міста, що може розцінюватися навіть як неповага до нього.

Тим більше, неоднозначним залишається питання про те, про яку саме традицію й національну культуру повинно йтися. Харків зараз, як і при його заснуванні, цілком можна назвати "містом на кордоні" – тут немає домінування якої-небудь однієї національної культури (за винятком повсюдного використання російської мови. І це стає перешкодою для вибудовування однозначної національно пофарбованої ідеології міста. Національно-етнічна тематика виникає у зв'язку з політикою й, загалом, там же й залишається (НАТО, проблеми мови й т.д.). Будучи інтернаціональним і космополітичним містом, Харків намагається протидіяти нав'язуванню української національної ідеології, у тому числі тому, що в її інтерпретації він виявляється всього лише одним з русифікованих міст Східної України, а ця роль його ніяк не влаштовує. Спроби таку ідеологію нав'язати найчастіше натрапляють на ідею споконвічної "особливості", незалежності й самодостатності Харкова (порівн. із трактуванням Слобожанщини

від слобода = свобода) – міста, значимість якого не має потреби в етнічних обґрунтуваннях.

* * *

Отже за матеріалами дослідження було виявлено низку історичних образів Харкова – «вільне поселення», торговий та транспортний центр, промисловий, науковий, культурний центр, «Перша столиця». У різні часи наголошувалися різні образи. Зараз же певні з них, залежно від необхідності, або оголошуються ключовими, або ігноруються. Так, наприклад, акцентування уваги на українізації 1920-х років є елементом вибудовування української ідентичності міста і його жителів, а формула "Перша столиця" є відсиланням до промислової й наукової величі – ідентичності "радянської". Підкреслення торговельного, банківського й підприємницького минулого логічно в контексті нинішнього торговельного розвитку Харкова, а відсилання до "вільного поселення" – у контексті відстоювання власної унікальності стосовно спроб нав'язування національної ідеології й т.д. Тож, як бачимо, навряд чи можна говорити про сталу харківську ідентичність, оскільки, по-перше, образ міста твориться за допомогою різних історичних уявлень, а по-друге, колишня (а частково й нинішня) потужність міста, вірогідно, посприяла тому, що (за нечисленними винятками) харків'яни не вважають за потрібне комусь щось доводити, а тому не надто опікуються справою формування (й формулювання) власного образу. Яким чином розвиватиметься ця ситуація, побачимо згодом – принаймні, коли за три роки харків'янам, сподіватимемося, доведеться розповідати про себе та про своє місто гостям Євро-2012.

Олексій Мусієздов, закінчив соціологічний факультет та аспірантуру на кафедрі соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат соціологічних наук (2002), доцент (2005), докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.